

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛЕКСИКАЛНИ ДАННИ ЗА ГРАДСКАТА СРЕДА СПОРЕД
СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА ПРОХИРОНА

Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

LEXICAL DATA ABOUT THE CITY MILIEU
ACCORDING TO THE SLAVONIC TRANSLATION OF PROCHIRON

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The article discusses some terms from the architectural view of the medieval town, excerpted from chapter 38th of the Procheiros Nomos, or Zakon gradskiy. The author aims at demonstrating how the perception of the Medieval Town as a complex symbol stimulates the use of specific Slavonic words of terminological meaning. At the same time, the town-focused paradigm allows the interpretation to be carried out not in the prospective of ethnicity, linguistic domination and opposition, but from those of the universality and the Byzantine-Slavonic commonwealth.

Key words: Prochiron, Medieval town, historical lexicology

Византийският Прохирон е официален паметник на светската юрисдикция от около 870–879 г., възникнал при съуправлението на император Василий I Македонец и синовете му Константин (починал 879 г.) и Лъв, бъдещия император Лъв VI Мъдри (886–912). Той е имал практическата функция на ръководство, учебно пособие за съдебната власт, основано на Corpus juris civilis на Юстиниан Велики (527–565), поради което оригиналното му название е Прόχειρος νόμος, от πρόχειρος ‘подръчен, който е под ръка’. В първото запазено писмено свидетелство за пълния славянски превод на Прохирона – Иловичката кормчая от 1262 г. (*нататък ИК* – Петровић 1991), паметникът е преведен под названието Законъ градъскыи: инципит Закона градъскаго главы различны въ четырёхъ десетехъ гранехъ. Въ нихъ же двадесете ѿсмаи ѿ поставлени кѣпъ и презвутерь ксть (ИК, л. 267б); край Кон’чаше се съ бѣмъ граны градъскаго закона. числомъ чытыредесете (ИК, л. 327б). Очевидно славянското название не калкира

гръцкото. Доколкото названието винаги е тип идентификация с оценъчна и когнитивна стойност, може да се приеме, че паметникът е бил означен така, за да се подчертае принадлежността му към официалните закони на византийската централна власт, асоциирана по един типичен за Средновековието начин с градоцентричната характеристика на властта. Титул XXXVIII на Прохирона въвежда в славянски превод непознатата преди него материя на градоустройственото право и строителството (Алферова 1973; Nakim 2014: 36-40; 19, 171-184 издание на преработката Prochiros Legum, използвана в Южна Италия, Калабрия и Пулия). Г. Алферова прави превод на титула на руски език въз основа на печатната църковнославянска кормчая, споделяйки какви непреодолими трудности възникват по отношение на специализираната архитектурна терминология (Алферова 1973: 195, превод на 214-220). Не ми е известно някога да е правен пълен новобългарски превод на Прохирона от византийския гръцки на оригинала или от стария славянски превод в ИК за нуждите на филологията или правото. За моя анализ в качеството на основен източник ще използвам Иловичкия препис, а за сравнителни източници – руския сборник за съдиите „Мерило праведное“ от края на XIII в. (*нататък МП*) и официалната печатна църковнославянска Кормчая, чийто състав се утвърждава от патриарсите Йоасаф и Никон в Русия 1650 – 1653 г. (*нататък ПК*).

XXXVIII титул (*грань*) се състои от общо 64 глави и се въвежда с оглавлението *Въздании новыхъ домовъ. и въ поновлении ветхыхъ и въ инѣхъ вещехъ*, разгърнатата перифраза на гръцкия съответник *Περὶ καίνωτοιῶν* (Zepos & Zepos 1962: 119, 205-2016), *каίνωτοιῶ* ‘нововъведение, новост, преобразуване’. Неговият съдържателен обхват са основно разпоредбите за нов строеж или ремонт на сгради в реална градска среда. Оформя се семантично поле от следните най-чести характерни елементи, подредени по азбучен ред и вътрешен доминантен семантичен признак.

1. Общи названия на сгради с техните вътрешни елементи и съответните общи глаголи за строеж

Ключов глагол за титула е глаголтъ *зѣдати* ‘зидам, строя, градя’, *κτίζω*, *οικοδομέω*, съответно различни префигирани варианти, чрез които се доуточнява водещият семантичен признак за градеж, съзидание, строеж: *позѣдати* ‘достроя, пристроя’, *ѣлоικοδομέω*; *зазѣдати*, *зазидати* ‘строя, зидам’, *ἀνοικοδομέω*; девербативът *зѣдание*, *οικοδόμημα*. Основни хиперонимни названия на постройките, чийто строеж подлежи на правна регламентация, са *домъ* и *храмъ* ‘дом, постройка, сграда, помещение’. *Дворъ* е третият общ термин, синонимен на горните два и отново в превод на гр. *οἶκος*. С него се означава най-често не самото дворно пространство около сградите, а жилището и дворът, имотът в неговата цялост, както и самата резиденция на владетеля или представителя на аристокрацията. Това разширено значение е присъщо на старобългарската лексикална система (СтБР 1999, 1: 393; Бараков 2015: 21, 70-71, 98). За пример ще

приведа една от най-емблематичните за Прохирона глави, която се отнася до органичното единство на частните жилища и града: В'сѣмь богатѣмь градѣ, рекше въ цѣриградѣ, прозора соусѣдна двою на десете стопы тъкмо истежающа не ѿимати. аще право зрѣти к морю стоѣ въ своѣмь дворѣ, или сѣде в немь и немоудимь обратити се на странюу ѿкоже бы видѣти море. аще же вещь двою на десете стопоу междоу двѣма дворома боудеть растоѣние. аѣтъ естъ невѣзбран'но здати хощемоу, и соущи на море прозорѣ соусѣдоу ѿѣти.

Фасадата на сградите е наречена прѣдѣны и образъ. Текстът въвежда няколко съчетания, с които отбелязва старото и новото състояние на строителния обект. Древальныи образъ, по древальномуемоу образоу, τό ἀρχαῖον σχῆμα, е формула, която изисква собствениците да приведат в предишното ѝ състояние дадена постройка, ако нововъведенията нанасят вреда на обща част или съсед. Общи строителни елементи за различни типове сгради са лексемите основа, θεμέλιον, и стѣна, τοῖχος. Стените на постройките са обект на строга регламентация, за да се спази правото на всеки собственик на неприкосновеност на личната собственост, в случай че жилището му има общи стени със съседите; да се осъществи превенция от пожар или увреждане при наличие на обща стена между различни постройки.

Лѣствица, скала, стѣба. Лексемите се използват в синонимно значение за вътрешна или външна стѣба: аще кто ѿ поварнице или ѿ походнице или ѿ скалы рекше ѿ стѣбы или ѿ глѣмыихъ оулицъ, юдоу же члѣци минуѣють... Глосата, която отсъства от гръцкия оригинал, пояснява скала със стѣба за гр. κλίμαξ, κλίμακων. В 30-и казус същият гръцки съответник се превежда с лѣствица. Следователно, за един и същ обект славянският превод използва три лексеми, от които едната е заемка от латински през гръцки скала < σκάλα < scalae (СРЯ 1999, 24: 173; Микл. 1977: 842), а другите две домашни. Въпреки че класическите старобългарски паметници (*нататък КСИ*) не познават нито стѣба, нито скала, лексемите имат богато присъствие в славянските езици и техните диалекти (*скала*, особено в Родопите, означава както външна дървена стѣба, така и стѣбище на къща, каменна или бетонна стѣба, още *скали* 'стъпала' Кулско; деминутиви *скалийка*, *скаличка*; *скало* Крумовградско – ДА). В *МП* глосирането от параграф 6 е предадено със замяна на стѣба във варианта ѿ скалы рекше ѿ столъ, а в *ПК* с варианта ѿ скѣлы рекше ѿ стѣгны. Във византийското градоустройствено право стѣбите се коментират като по-лесно отстраним елемент при нарушения, но също толкова важен в един общ принцип на градската планировка, а именно – да се спазва разстоянието от 12 стѣпки между домовете и по никакъв начин да не бъде отнемана гледката нито към морето, нито към природата и центъра на Константинопол. Според някои съвременни изследвания мерителната единица от 12 стѣпки се равнява приблизително на 3,7 метра (Nakim 2014: 35).

Окъньце, θυρίς, θύριον 'прозорец'. Според нормите за жилищно строителство разстоянието между съседни домове се измерва в споменатите вече стѣпки,

стъпъ (στόπα, πόδας). При разстояние, по-малко от 10 стъпки, който и да било собственик няма право да иззижда големи прозорци. Пряка семантична връзка с тази лексема има *прозоръ* за гр. ἄποψις ‘гледка, изглед’, но в няколко случая тя е контекстов синоним на окънце: или *прозоры великыѣ творити*, ἡθυρίδαςτοιεῖν 9, в съвременния руски превод тук се използва думата *окна* (Алфорова 1973: 215). Тези данни са важни, защото свидетелстват за етап от оформянето на съвременното значение на думата *прозорец*, развито на базата на мотивиращия признак ‘гледка, изглед’. В *КСП* не са регистрирани нито окънце, нито *прозоръ*, но и до днес в българските диалекти е налице *окно* ‘тесен прозорец, вход, улей’; *прозорец*, *прозор* (ПРОДЦ 1974: 310, 405); по данни на ДА *прозірка* ‘цепка’ в Прилепско и Кюстендилско; *прозірки* ‘процепи на врата’; *прозор* ‘изпъкнало място сред поле’ в Смолянско; *прозорец* ‘дупка в плевня’ Златоградско; словообразователни варианти *прозорье*, *прозор*, *прозоричка*, *прозорца*.

Покровъ, κέρατος. Не добръ нѣкто възбраняетъ соусѣдоу своему ѿваряющоу врата на людскыи поутѣ вънутры покова храни текущаго дѣжда. От приведения контекст в гл. 15 става ясно, че *покровъ* развива конкретното значение на керемиден, глинен покрив, надстройка, покритие на къща. *МП* и *ПК* засвидетелстват съчетанието *покровъ храмъны*. Възможно е в *ИК* да се използва глаголят *хранити* ‘съхраня, запазя’, за да се означа събирането на дъждовната вода в улей на покрива в пределите на собствеността. Подобно тълкуване дава Б. Хаким в английския превод на идентичния параграф от Prochiros Legum: on who is responsible for the repair of a rain gutter that continues to the next building (Hakim 2014: 38). Контекстово с *покровъ* се назовава етаж, по-високо разположена част от сграда. Известно е, че в Константинопол е действала жилищна планировка на етажи за компенсиране на пространство (Бараков 2015: 387). Казусът изрично забранява на живущите на горните етажи или в горните жилища да изливат вода и да изсипват отпадъци и нечистотии върху живущи в долните постройки (храмы).

Помость, πάτος ‘под, повърхност за преминаване; стряха, свод; ред, кат от постройка, т.е. нещо, разположено на едно ниво’ (Срезн. 1902, 2:1162; Микл. 1977: 619; LS 1996: 1348). Казус 10-и регламентира възможността големи прозорци да се строят на шест стъпки височина от пода. По съвременното законодателство височината на прозорците в отделните помещения също се определя от разстоянието между пода и ниската част на прозоречната рамка.

Прѣкладъ, прѣклада, докός ‘гредя; напречна или подпорна гредя в жилище; подпора’ (Срезн. 1902, 2: 1653-1654). В 32-и казус се регламентират подобно правомощията и давността при пробиването на стените на съсед, за да се поставят греди за ремонт или разширяване на дома. В съвременни западнобългарски диалекти с *прѣклад* се назовава праг, стъпало, приспособление в огнище за повдигане на дърва (ДА – в Трънско за същото *прекладник*). В същия казус е

използвана и лексемата скъжъна, ὀλῆιον ‘дупка, отвор, пробито място в стена за изграждане на нещо’, у Йоан Екзарх скъжъна ‘отверстие’ и скъжънатъ ‘който е с дупки, отвори’ (Срезн.1903, 3: 369-370; СРЯ 1999, 24: 191).

2. Конкретни сгради, обекти и съоръжения от градското пространство

Людъскъи пѣтъ. Това е едно от устойчивите съчетания в текста, с което се означава широка градска улица, гр. δέμοσιᾱ ὁδός или само субстантивизирано δέμοσιᾱ. Градоустройствен принцип на Константинопол и големите балкански столици по негов образец е централното място и основното комуникационно значение на главната улица (Бараков 2015: 388; Аладжов 2009: 150). Използвани са общо три синонима: стъгна, ῥύμη, οὐлица, πλατεῖα, πάροδος, и посоченото съчетание, а в няколко случая са налице експликативни глоси. Стъгна е название за по-тесен път, по-малка улица, а οὐлица реферира към широко обществено пространство за движение и преминаване. От разночетенията в сравнителните източници може да се отбележи житийски път в 15 *МП* (с. 626). В това синонимно множество *КСП* засвидетелстват само стъгна (така и в Симеоновия сборник – Сим. сборник 1993, 2: 164), както и свързаните етимологически с тази лексема стъгда и стъза (СтБР 2009, 2: 759). Преводаческа особеност на целия Прохирон е включването на прилагателното людъскъи, δέμοσιος, в редица атрибутивни съчетания, с които се набляга на признака общ, обществен: внасянето на глоби и конфискувано имущество в людъскоѣ съкръвище, людъскоѣ съждище, людъскаѣ тъмъница и др.

Пещъ, φοῦρνος ‘пекарна, пещ, огнище, печка’. Присъщ елемент на жилищата са отоплителните съоръжения: пещи, печки и открити огнища, които според археологическите разкопки в големите български средновековни градове се откриват в ъглите (Аладжов 2009: 112). Лексемата пещъ се употребява еднократно в глава 17, изискваща такова строителство на пещи и кухни, че да се предотврати опасността от пожар. В 28-и параграф обаче съчетанието пещъ банънаѣ има уточняващ характер за отоплителна пещ в баня. Казусът урежда забраната димът от отвора на печката, водата или нечистотиите от банята да пречат на съседите.

Поваръница, μαγειρεῖα, ‘кухня, място за готвене, магерница’ в 6-а и 28-а глава и за гр. ἐστία в 25-а в по-общо значение на огнище, пещ. Използването на глагола банати са допуска лексемата да се свързва не само с помещението за готвене, а изобщо с пещта, огнището, топлината.

Походъница, ἀφεδρών в 6 и καθεδρία в 23 назовава както тоалетна за лични нужди, отходно място, така и обществения отходен канал на града: аще нѣкаѣ бѹдѣтъ потреба измѣнити подѣземьные чрѣпные троубы иже ѿ поход-

ныще. кѣѡ ѿ своѣѣ походниче гредѣи да оуправить. дондѣже достигнеть до дру-
гаго сусѣда походниче. В този контекст се въвежда съчетанието подꙋземльнѣѣ
чрѣпньнѣѣ трѣбы ‘подземни глинени тръби от канализационната система’, от
чрѣпина, чрѣпнь ‘глина, глинен’ (Срезн. 1903, 3: 1540; Микл. 1977: 1123). То
се повтаря в следващия 24-и казус, в който хигиенните норми на града из-
искват от всеки собственик да почиства и да отговаря за подземната канали-
зация в своята собственост до пределите на собствеността на съседа. Той се
задължава, ако канализацията преминава през градина, да изкопава и изхвърля
пропитата със смрад земя, за да не се създава зловоние. В този казус се реги-
стрира непреведеният гърцизъм *истерна*, подꙋземльнѣѣ *истерна* вместо трѣба,
от лат. *cisterna*. Описанието в казуса съответства на археологическите данни
за наличие на глинени и оловни водопроводи и канализационни системи, на
така наречените „щерни“ за вода не само във византийския град модел, но и
в първите български престолнини Плиска и Преслав (Аладжов 2009: 113; Ба-
раков 2015: 76, 80-81). Тези съоръжения се превръщат във важни елементи на
благоустройството.

Както става ясно, отделно семантично поле се изгражда около присъст-
вието на водата в градската среда и околностите на града. Наличието на воден
източник и неговите подземни находища се маркира с лексемите *источникъ*,
πηγή, и *жила*, *φλέβας*. В 16-а глава, ако пресъхнал воден източник си възвърне
жизнеността и отново започне да тече, собственикът има право да възстанови
първоначалното водноѣ течение, водньи *проходъ*. Няколко казуса се занимават
с обществения водопровод, или общия воден канал, означен с лексемите *водо*-
важдъ, точна калка от *ὕδραγωγίον*, и *общаѣ водотечъ*, *ἐπίκοινονρεύθρον*. Общото
ползване на водата в Прохирона се основава на строги норми за солидарност
и достъп на всеки собственик.

В настоящото изследване на титул XXXVIII от Прохирона целта бе
да се приложи тематичен и лексико-семантичен критерий за обобщение на
основни номинанти, които разширяват речниковия състав на книжовния ста-
робългарски (старославянски) език. Опитите за лексикална стратификация
по етнически принцип, основно в опозицията *сърбизми* – *русизми*, винаги
са били водещи в изучаването на ИК. Те в голяма степен минават под знака
на диатопичния подход, т.е. промяната поради географско-ареалния фактор.
Лексико-семантичните групи и семантичните полета от лексеми за матери-
алната градска среда позволяват да се даде превес на диастратичния подход
– обвързването на лексиката със социо-културните фактори и обществените
сфери на приложение на даден текст, особено подходящ при изучаване на
средновековното писмено наследство. Може да се направи заключението, че
в дадената специализирана сфера текстът се отличава с два преводачески
подхода: 1. Натоварване на общоупотребимата домашна лексика с термино-
логични функции. 2. Търсене на славянски еквивалент за чуждите думи чрез

превод и калкиране. По този начин частта от цялото притежава признаците на цялото, т.е. XXXVIII титул се подчинява на идейната платформа за превода в Южнославянската кормчая с тълкования. Тя е заявена ясно на л. 396а в ИК в един паратекст, който пояснява, че книгата номоканон досега е била помрачавана от облаците на елинския език и точно новият превод с тълкования на наш славянски език е призван да даде яснота и просвещение за разума. Градоустройствената терминология също се е опирала основно на домашен словен инвентар. В контекста на темата за надмощието и приспособяването трябва да признаем, че често тези две ключови понятия се проектират върху дадена изследователска парадигма; понякога предхождат цялостното комплексно проучване на един паметник; създават аксиоми, които после е трудно да бъдат оборени. Преодоляването на това състояние спрямо Прохирона може да стане чрез активизиране на проучванията върху текста, историческия контекст, специализираните концептосфери, за да бъде пълноценно въведен, при това в интердисциплинарно обращение, този уникален паметник на средновековното право.

Библиография

- Аладжов 2009:** Аладжов, А. *Византийският град и българите VII–IX в. (по археологически данни)*. Дисертации. Т. 4. Национален археологически институт с музей. София, БАН, 2009.
- АлфEROва 1973:** АлфEROва, Г. В. Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Ее влияние на художественный облик и планировку русских городов. – *Византийский временник*, т. 35, 1973, 195–220.
- Бараков 2015:** Бараков, В. *Градът във Второто българско царство. Раждане, типология и структура*. Велико Търново: Абагар, 2015.
- Бенеманский 1906:** Бенеманский, М. *О Прόχειρόσ νόμος императора Василия Македоняни-на*. Сергиев Посад, 1906.
- Законоправило светoгa Савe 2005:** Законоправило светoгa Савe. I. Приредили и превели М. М. Петровић и Л. Штавланин-Ђорђевић. Београд, 2005.
- МП 1961:** Мерило праведное по рукописи XIVвека. Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. М., 1961.
- Петровић 1991:** Петровић, М. *Законоправило или Номоканон светoгa Савe. Иловички прeпис 1262 година*. Горњи Милановац, 1991.
- Hakim 2014:** Hakim, B. S. *Mediterranean Urbanism. Historic Urban Building Rules and Processes*. NY, London: Springer, 2014.
- Zepos&Zepos 1962:** Zepos, Io, Pan. *Zepos. JusGraecoromanum. Vol.2. Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia aalen, 1962 (reprint Athen, 1931).

Източници

- ДА** – Архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език на БАН
- Микл.** – Miklosich, F. Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Neudruck der ausgabe. Wien 1862–1865 (reprint 1977).
- ПК 1650–1653:** Кормчая, напечатана съ оригинала патриарха Йосифа <[http: www.dorogiiistorii.ru](http://www.dorogiiistorii.ru)>, дата на достъп 29.03.2017 г.
- ПРОДД** – Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., БАН, 1974.
- СДЯ** – Словарь древнерусского языка XI – XIV вв. Т. 1 – 11. М., 1985/ 2016 –
- Срезн.** – Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т.1–3. СПб., 1893–1912.
- СРЯ** – Словарь русского языка XI–XVII вв. Т.1 –30. М., 1975/ 2015 –
- СтбР** – Старобългарски речник. Т. 1, 1999; Т. 2, 2009. София: “Валентин Траянов”.
- LS 1996** –A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Clarendon press, Oxford, 1996.
- Cyrrillomethodiana:** Електронен портал за кирилометодиевистика <<http://histdict.uni-sofia.bg/>>, дата на достъп 12.02.2017 г.